

ANNA MARCINIAK , JÓZEF MALINOWSKI
Archiwum PAN Oddział w Poznaniu

DZIAŁALNOŚĆ NAUKOWA I EDUKACYJNA PRACOWNIKÓW ODDZIAŁU POZNAŃSKIEGO ARCHIWUM POLSKIEJ AKADEMII NAUK

Oddział Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Poznaniu posiada dosyć jednorodny zasób archiwalny, który zawiera materiały do dziejów nauki w Wielkopolsce w XIX i XX wieku. Materiały te tworzą akta placówek Polskiej Akademii Nauk i innych instytucji naukowych a także materiały pochodzenia prywatnego w postaci spuścizn po uczonych z Poznania i Wielkopolski. Stan zasobów Oddziału Archiwum Polskiej Akademii Nauk wynosi 350 mb akt.

Ranga i znaczenie zbiorów archiwalnych poznańskiego Oddziału decydują o tym, że pracownicy tej placówki, od samego początku jej istnienia czyli od 1956 roku, podejmują działalnością naukową. Jest to zadanie w pełni uzasadnione, gdyż w instytucji tej przechowywane są materiały źródłowe do różnorodnej tematyki. Archiwiści gromadzący, porządkujący i inwentaryzujący akta poznają ich treść dosyć dokładnie i znajdują dzięki temu szczególną zachętę do podejmowania badań naukowych. Zachęta ta dotyczy nie tylko badań o charakterze historycznym, ale także refleksji metodycznej, związanej z pracami archiwalnymi.

Jest to głównie twórczość wąsko specjalistyczna, reprezentowana w formie studiów, opracowań, rozpraw, artykułów naukowych i popularnonaukowych. Wśród nich najważniejsze miejsce zajmują opracowania informujące o zbiorach archiwalnych, w tym publikacje inwentarzy archiwalnych, a także artykuły omawiające zawartość poszczególnych zespołów akt bądź opisujące materiały źródłowe do poszczególnych zagadnień. Podjęto również badania nad dziejami i organizacją Archiwum PAN w Poznaniu.

Ważnym obszarem badawczym dla poznańskiego Oddziału jest także historia regionu. Efektem tych zainteresowań są publikacje związane z dziejami nauki polskiej, ze szczególnym uwzględnieniem Wielkopolski, zwłaszcza w XIX i XX stuleciu. I tak np. podjęto temat historii wychowania w Polsce, badano: działalność kulturalną emigracji polskiej w Niemczech na przełomie XIX i XX wieku; rolę rodziny Działyńskich w rozwoju ośrodka naukowego w Wielkopolsce w XIX stuleciu; życie i działalność społeczną ks. Augustyna Szamarzewskiego. Tematy te stanowiły często przedmiot dysertacji doktorskich.

Specyfiką zasobu archiwalnego Oddziału są spuścizny po uczonych.. Stanowią one obecnie główny trzon zbiorów archiwalnych. To właśnie w

nich znajdują się materiały źródłowe do biografii profesorów. Stąd, szczególnie aktywnie w latach dziewięćdziesiątych pracownicy Oddziału Archiwum Polskiej Akademii Nauk zajęli się biografistyką. Stanowi ona znaczniejszą pozycję wśród ich publikacji. Włączali się do wszelkich prac typu słownikowego, np. poprzez współpracę z redakcjami Polskiego Słownika Biograficznego, Wielkopolskiego Słownika Biograficznego, Słownika Biograficznego Powstańców Wielkopolskich. Wśród podejmowanych biogramów można znaleźć życiorysy przedstawicieli różnych dziedzin nauki, w tym np.: Poczest wielkopolskich członków PAN czy cykl: Sylwetki rektorów Uniwersytetu Poznańskiego, a także artykuły dotyczące biografii Wielkopolan w periodykach takich jak m.in.: „Kronika Miasta Poznania”, „Kronika Wielkopolski”, „Przegląd Wielkopolski”, „Winieta”, „Życie Uniwersyteckie”.

Nie zanedbano także publikowania materiałów źródłowych, szczególnie w zakresie epistolografii i pamiętnikarstwa, związanych z dziejami nauki i z biografiami uczonych. Szczególnie owocna w tej dziedzinie okazała się długoletnia współpraca z „Przeglądem Wielkopolskim”, wznowionym w 1987 roku przez Wielkopolskie Towarzystwo Kulturalne. Ukazuje się tam regularnie cykl pt.: Z korespondencji Wielkopolan, zawierający publikacje źródłowe, przeważnie ze zbiorów Archiwum PAN. Na łamach „Kroniki Wielkopolski” publikowano fragmenty pamiętników, w cyklu Wspomnienia Wielkopolan.

Jednym z większych przedsięwzięć naukowych Oddziału Archiwum PAN w Poznaniu był aktywny udział w badaniach, których efektem stać się miała centralna kartoteka informacji o materiałach źródłowych do dziejów nauki. Archiwum PAN w Warszawie w połowie 1954 roku rozpoczęło systematyczną kwerendę zbiorów archiwalnych i bibliotecznych pod kątem zinwentaryzowania rozproszonych materiałów archiwalnych do historii nauki. Na tej podstawie powstał tzw. „Inwentarz Centralny Materiałów Źródłowych do Dziejów Nauki i Techniki Polskiej”. Celem tych prac było sporządzenie możliwie kompletnej ewidencji materiałów źródłowych przechowywanych w archiwach, zbiorach rękopiśmiennych bibliotek i muzeów na terenie całego kraju, a tym samym stworzenie cennego aparatu informacyjnego dla badaczy.

W Poznaniu i Wielkopolsce inwentaryzację zaczęto przeprowadzać od początku 1956 roku powierzając to zadanie pierwszemu kierownikowi poznańskiego Oddziału Archiwum PAN dr Kazimierzowi Ślaskiemu. Od momentu utworzeniu Oddziału, w pierwszej fazie jego działalności, (tzn. do 1960 roku) badania te stały się głównym zajęciem wszystkich pracowników. Akcję inwentaryzacyjną przeprowadzono przede wszystkim w zbiorach: Biblioteki Uniwersyteckiej, Biblioteki Raczyńskich, Biblioteki PTPN, Wojewódzkiego Archiwum Państwowego, Biblioteki Kórnickiej. Szczególną uwagę zwrócono także na regionalne ośrodki biblioteczne i

archiwalne zarówno państwowe, jak i kościelne czy prywatne. Od 1957 roku poznańska placówka objęła swoim zasięgiem badawczym instytucje naukowe Szczecina.

Zakres inwentaryzacji zbiorów obcych musiał ulec z czasem zawężeniu z powodu zmniejszenia kredytów finansowych na tego typu badania. Od roku 1963 prace musiały ulec całkowitemu ograniczeniu. Powodów było wiele. Sam charakter pracy był trudny i czasochłonny, wymagał przeszukiwania różnorodnych zespołów akt, często wielojęzycznych, co wymagało skupienia wokół nich grona osób o specjalnie wysokich kwalifikacjach. Praca taka nie była łatwa ani pod względem organizacyjnym ani pod względem merytorycznym. Brak odpowiedniej obsady w samym Oddziale wpływał też w niemałym stopniu na tempo i przebieg badań. Mimo tych problemów powstała pokaźna kartoteka, której dublety przekazywano do Archiwum PAN w Warszawie. Kartoteka ta ułożona według instytucji, w których znajdowały się dane archiwalia, (ok. 1500 kart) była zaopatrzona w kartkowy indeks osobowy, służyła często badaczom pomocą w poszukiwaniach materiałów źródłowych.

Badania wyżej przedstawione pozwoliły, w wyniku kilkuletniej i żmudnej pracy archiwistów Oddziału Archiwum PAN w Poznaniu, odkryć często rozproszone archiwalia w najmniej spodziewanych miejscach. Umożliwiły dotarcie do całego szeregu źródeł nieznanych lub mało znanych ułatwiając proces „scalenia” w postaci odpisów czy mikrofilmów. Ponadto efekt tych działań stanowił fragment, składający się na całość prac prowadzonych przez inne ośrodki w Polsce.

Obok wspomnianych badań, Archiwum PAN w Warszawie podjęło zadanie opracowywania szeregu kartotek uzupełniających. Najważniejszym przedsięwzięciem stała się praca nad „Wykazem Uczonych Polskich”. Wykaz ten miał zawierać: „(...) podstawowe dane o wszystkich badaczach zajmujących się działalnością naukową w Polsce od XVI do połowy XX wieku”¹. Zaangażowano do tego dzieła Oddziały podległe Archiwum PAN w Warszawie. Miały one opracować kartoteki środowiskowe.

W Poznaniu od 1958 r. rozpoczęto opracowywanie Kartoteki Członków Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk oraz Kartoteki Towarzystwa Naukowego w Toruniu. Zgromadzone kartoteki spełniały rolę zastępczego słownika biograficznego naukowców polskich, a w szczególności poznańskich. Kartoteka obejmowała nazwiska uczonych zrzeszonych w PTPN. Do 1961 roku sporządzono 2000 kart ewidencyjnych członków z okresu XIX i XX wieku. Kartoteka Członków PTPN stanowiła w tamtych czasach nieoceniony aparat pomocniczy, wobec braku opracowań biograficznych dla środowiska naukowego Wielkopolski. Wykorzystywana

---

¹ K. Kolankowski, Archiwum PAN, ćwierć wieku działania, Nauka Polska, R.VIII, nr 1(29), s. 140.

była ona zarówno w pracach Oddziału jak też przez pracowników instytutów PAN i inne osoby korzystające z pracowni Archiwum.²

Ciekawym przykładem działalności naukowej było uczestnictwo w organizowanych od roku 1966 z inicjatywy dyrekcji Archiwum PAN w Warszawie seminariach wewnętrznych. Tematyka tych zebrań, prowadzonych pod kierunkiem ówczesnego dyrektora Archiwum PAN prof. Zygmunta Kolankowskiego, wiązała się ściśle z zadaniami i profilem działalności Archiwum Polskiej Akademii Nauk. Dotyczyła ona zagadnień stanu bazy źródłowej, metodyki prac nad pewnymi typami archiwaliów a także prac doktorskich.. Np. w roku 1966 zorganizowano cztery takie zebrania. We wszystkich brali aktywny udział pracownicy poznańskiego Oddziału. Jedno z nich zostało w pełni zorganizowane przez Oddział w Poznaniu i odbyło się w dniach 14 - 15 kwietnia 1966 r. Głównym tematem seminarium był referat przygotowany przez mgr A. Marciniak pt. „Materiały Wiktora Schramma (1884 - 1958)”³. Dwudniowe zebranie w Poznaniu, w którym łącznie z pracownikami z Poznania wzięło udział 10 osób, połączono z zajęciami praktycznymi, które miały na celu podstawowe zapoznanie pracowników Archiwum PAN z zasobami archiwalnymi i zbiorami rękopiśmiennymi innych placówek archiwalno – naukowych. W 1967 roku zaczęto stopniowo przechodzić od tematów seminaryjnych wiążących się bezpośrednio z dziejami nauki polskiej do przedstawiania samodzielnych opracowań analitycznych.⁴ W tym też roku Oddział Archiwum PAN w Poznaniu zorganizował dwudniowe seminarium w ramach dalszego zapoznawania pracowników Archiwum PAN ze zbiorami rękopiśmiennymi bibliotek. Spotkanie odbyło się w Bibliotece w Kórniku. Pracownicy Archiwum PAN z Warszawy, Krakowa i Poznania wysłuchali referatu dr A. Marciniak pt. „Działalność wydawnicza i rola naukowa Biblioteki Kórnickiej w latach 1829 - 1924. Stan źródeł i stan badań.”⁵ Zebrania tego typu kontynuowano do końca 1970 roku.

Należy podkreślić, iż przygotowanie referatów zajmowało archiwistom wiele czasu prywatnego i kosztowało ich sporo wysiłku. Praca bowiem oparta była na samodzielnych studiach i własnych przemyśleniach referującego. Przywiązywano także wielką wagę do poziomu przedstawianych referatów, nie tylko do merytorycznego ujęcia

---

² Biogramy członków PTPN opublikowano znacznie później; część przedstawiał Wielkopolski Słownik Biograficzny, wydany dopiero w 1981r, szczegółowy wykaz członków tej instytucji wydano w 1982 r., zamieszczony on został w : Veritate et Scientia. Księga pamiątkowa w 125-lecie PTPN, pod red. A. Gąsiorowskiego, Poznań 1982.

³ Sprawozdanie z działalności Oddziału APAN w Poznaniu za miesiąc kwiecień 1966 r. , APAN, P.II-11 (pudło nr5), 041-2,s. 3.

⁴ Na jednym z tych zebrań, kierownik Oddziału poznańskiego, dr Jan Szajbel zreferował temat: „Towarzystwo Akademików Polaków w Berlinie w latach 1810 - 1917.Zarys działalności i stan badań.”.

⁵ Sprawozdanie za miesiąc październik 1967 roku, APAN, P.II-11 (pudło nr 5),teczka 041-1, s. 1.

problematyki, ale i metody, konstrukcji oraz formy językowej. Seminaria tego typu przyczyniły się do podniesienia kwalifikacji naukowych pracowników. Umożliwiały także archiwistom PAN wymianę informacji oraz wspólne rozwiązywanie trudności metodycznych i naukowych związanych z prezentowanymi pracami. Spełniały więc rolę naukową, informacyjną i dydaktyczną.

Nieodłącznym elementem życia naukowego są konferencje, zjazdy naukowe historyków czy archiwistów. Były i pozostają one ważnym forum dyskusji i postępu nie tylko w zakresie badań historycznych, ale również archiwalnych. Uczestnictwo w tego typu inicjatywach zapewnia stały kontakt z przedstawicielami użytkowników archiwów oraz umożliwia im zapoznanie się z aktualnym stanem i kierunkiem badań archiwistycznych. Analizując coroczne sprawozdania Oddziału poznańskiego z lat 1956 – 2003 należy stwierdzić czynny udział jego pracowników w licznych sesjach i konferencjach naukowych - krajowych i zagranicznych.⁶ Problematyka dotyczyła zarówno dziejów nauki i instytucji naukowych, jak i własnych zainteresowań i badań. Pracownicy Archiwum PAN wygłaszali często referaty i komunikaty bądź w sposób znaczny brali udział w dyskusjach.

W pierwszych latach istnienia Oddziału Poznańskiego Archiwum PAN jego działalność edukacyjna ograniczała się jedynie do szkolenia własnych pracowników, zwłaszcza osób nowo przyjętych do pracy. Niektóre z tych osób, które przeszły do pracy w naszej instytucji z pewnym doświadczeniem i stażem pracy w Archiwum Państwowym w Poznaniu, nie wymagały żadnego specjalnego doksztalcania i od razu rozpoczynały pracę samodzielną. Niektóre natomiast, zwłaszcza po studiach innych niż historia, były wysyłane na kursy archiwalne organizowane przez Naczelną Dyрекcję Archiwów Państwowych. Część osób przeszkolono w Archiwum Państwowym miasta Poznania. Osoby przyjmowane do pracy w następnych latach miały coraz krótsze, najpierw tygodniowe, potem dwu lub jednodniowe przeszkolenia w Archiwum PAN w Warszawie. Po roku 1989 takich szkoleń zupełnie zaniechano.

Od roku 1988 wszyscy nowo przyjmowani pracownicy Oddziału Poznańskiego Archiwum PAN przechodzili intensywne, dwutygodniowe szkolenie na miejscu. Obejmowało ono zapoznanie się ze statutem i regulaminem pracy, działami zbiorów i magazynami. Wszyscy byli zapoznawani z podstawowymi zadaniami Archiwum. Poznawali zasady prowadzenia ewidencji zasobu, zasady opracowania spuścizn rękopiśmiennych po uczonych. Następnie przychodziła kolej na zasady udostępniania i regulamin pracowni naukowej. Stosunkowo sporo czasu poświęcano na praktyczne ćwiczenia z opracowania spuścizn oraz na

---

⁶ Sprawozdania z działalności Oddziału Archiwum PAN z lat 1956 – 2003, Archiwum PAN, P.II-11.

własną lekturę uzupełniającą – przy czym wszyscy musieli zapoznawać się z kompletem wydawnictw Archiwum PAN (np.: „Biuletyn Archiwum PAN”, kolejne redakcje „Przewodnika” po zbiorach”). Dopiero po 2 tygodniach takiego intensywnego szkolenia pracownik przystępował do samodzielnej pracy.

W latach 90-tych pojawiły się pierwsze propozycje prowadzenia praktyk studenckich przez pracowników Oddziału Poznańskiego Archiwum PAN. W latach 1994-2004 Oddział Poznański Archiwum PAN przeszkolił łącznie pięćdziesięciu studentów archiwistyki z Wydziału Historii Uniwersytetu im. A. Mickiewicza. Były to praktyki pierwszego oraz drugiego stopnia, trwające od dwóch do trzech tygodni. Organizowano je zarówno w miesiącach wakacyjnych, jak i podczas przerw międzysemestralnych. Wszyscy studenci, po krótkim wykładzie wprowadzającym, zapoznawali się wstępnie z literaturą dotyczącą Archiwum PAN i jego zbiorów, z metodyką pracy archiwalnej, ze szczególnym uwzględnieniem prac nad zespołami pochodzenia prywatnego. Opiekę nad praktykantami sprawował kierownik oraz kolejno wszyscy pracownicy etatowi Oddziału Poznańskiego Archiwum PAN. Z biegiem czasu ustalili się zwyczaj, że po praktykach I stopnia te same osoby w latach następnych wybierały Archiwum PAN jako miejsce praktyk II stopnia. Osoby rozpoczynające praktykę po raz pierwszy otrzymywały oczywiście nieco łatwiejsze zadania, typu układanie materiałów wewnątrz jednostek, foliowanie. Przy okazji zapoznawano praktykantów z zawartością księgozbioru podręcznego i uczono ich korzystania z właściwych pomocy informacyjnych, takich jak słowniki biograficzne, bibliografie, księgi pamiątkowe, czasopisma i wydawnictwa związane z biografistyką oraz z historią nauki XIX i XX w. Z biegiem czasu wykłady wprowadzające dla kolejnych grup praktykantów wzbogacaono o elementy dotyczące historii nauki w Wielkopolsce, w tym dziejów UAM. Nadto wprowadzono osobne prelekcje o zawartości i układzie księgozbioru podręcznego oraz o zasadach korzystania z tegoż księgozbioru przy pracach archiwalnych i naukowych. Pod koniec każdej praktyki organizowano dla studentów pokaz cymeliów ze zbiorów Oddziału Poznańskiego Archiwum PAN. W ten sposób studenci mogli zobaczyć autografy m.in. Jędrzeja Śniadeckiego, Karola Marcinkowskiego, Henryka Sienkiewicza, Heleny Modrzejewskiej, Feliksa Nowowiejskiego, a także pamiątki po profesorze Heliodorze Święcickim, pierwszym rektorze obchodzącego obecnie jubileusz 85-lecia Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.

Tak prowadzona działalność naukowa i edukacyjna wpłynęła na podniesienie znaczenia Archiwum PAN w środowisku naukowym Poznania. Archiwiści mieli liczące się osiągnięcia zarówno zespołowe, jak też indywidualne w podejmowaniu wartościowych tematów badawczych z

dziejów Poznania i Wielkopolski. Dzięki temu będzie można pozostawić następnym pokoleniom czytelny obraz nauki wielkopolskiej w XX wieku.